

РЕФЛЕКСИВНИЙ КОМПОНЕНТ УРОКУ

Олександра САВЧЕНКО,
доктор педагогічних наук, професор,
академік НАПН України

Упровадження компетентнісного підходу на методичному рівні визначає незамінну роль особистісного чинника у діяльності як учителя, так і учнів. Це зумовлено тим, що компетентність є індивідуальним надбанням, яке не можна "передати" — нею можна оволодіти лише шляхом докладання власних зусиль, за допомогою роздумів, міркувань, через набуття самостійного досвіду. Саме тому в сучасній школі все більшого значення набуває рефлексія як процес самопізнання й самоусвідомлення людини.

Зміст поняття, особливості рефлексивної діяльності молодшого школяра, основні методологічні положення щодо організації процесу рефлексії на уроках у початковій школі розкриває автор.

Рефлексія як процес самоусвідомлення особистості

В. Сухомлинський влучно зазначив, що компетентність — це "думка над думкою", різнобічний процес роботи людини над своїм "Я". Якою ж є роль рефлексії у цьому процесі? Значущість рефлексії зумовлена її спонукальною сутністю. У процесі рефлексії відбувається, з одного боку, самоусвідомлення, самопізнання, самооцінювання, а з іншого — усвідомлення суб'єктом того, *наскільки його розуміють, як ставляться до нього інші люди*. Отже, це двоєдиний процес.

Рефлексія (від лат *reflexio* — звернення назад) — це самоаналіз, самопізнання, самоусвідомлення, самооцінювання, самокритика, самокорекція.

Прояви рефлексивних станів і поведінки під час уроку стосуються як педагога, так і учнів, адже сучасний урок будується як розгорнута суб'єкт-суб'єктна взаємодія. Тому вчитель "вмикає" свою рефлексію, готуючись до уроку, у процесі його проведення і під час визначення його результатів. Отже, сучасна методика має бути рефлексивною на різних етапах уроку: під час цілепокладання, у ході проведення діалогу, під час активної взаємодії педагога з учнями, імпровізацій та реконструкції задуму тощо.

Феномен рефлексії є міждисциплінарним об'єктом досліджень — уже друге століття поспіль його вивчають фахівці з різних галузей знань: філософії, психології, прикладної математики, педагогіки, теорії управління.

Основні підходи до визначення сутності рефлексії у психологічній і педагогічній науках ґрунтовно описано й систематизовано у праці М. Марусинець, присвяченій формуванню професійної рефлексії майбутнього вчителя початкових класів.

У наш час особливо активно розробляються способи залучення учнів до рефлексії під час застосування інтерактивних технологій, проведення інтерактивних уроків.

Така увага до рефлексії зумовлена ідеями особистісно орієнтованої освіти, компетентнісного і діяльнісного підходів, упровадженням інтерактивних методик, які ґрунтуються на активній позиції учня (студента) у досягненні особистісно значущих результатів навчання. У контексті компетентнісного підходу, за яким саме мета і результат навчання стають визначальними чинниками управління якістю освіти, рефлексивні позиції вчителя й учнів стають особливо затребуваними, адже у структурі будь-якої компетентності інтегруються знання, способи діяльності, особистий досвід, ціннісні орієнтації.

Рефлексія у сучасній науці має такі тлумачення:

- 1) роздуми людини про себе;
- 2) самоспостереження, самопізнання;

3) форма теоретичної діяльності людини, спрямованої на усвідомлення, осмислення своїх думок, дій.

Сутністю рефлексії є самоаналіз, самооцінювання, що супроводжують будь-яку діяльність людини. Вони є сходиною до самоактуалізації, самоорганізації, що сприяє утвердженню активності, творчості, креативності, критичного мислення, пошуку нових рішень, успішному здійсненню принципово нового (Г. Маслоу, М. Кларін).

Рефлексія є важливою умовою взаєморозуміння між людьми в ході спілкування — замислюючись про вплив своїх слів та результатів діяльності, вони можуть більш ефективно керувати власною поведінкою.

Отже, рефлексія багатфункціональна. Вчені розрізняють різні види рефлексії: інтелектуальну, комунікативну, особистісну і кооперативну (І. Семенов, С. Степанов).

Рефлексивність характеризує здатність творчих людей занурюватись у свій внутрішній світ. Окрім того, за рахунок свідомої регуляції людиною своїх дій підвищується ефективність її пізнавальних процесів.

Рефлексія молодшого школяра

Рефлексія молодшого школяра у навчальній діяльності — це його здатність до *самопізнання, самоусвідомлення, самоконтролю й самооцінювання*. Ці особистісні характеристики є ознаками рефлексії як на інтелектуальному, так і на емоційному рівні, вони притаманні учневі як суб'єкту, який мотиваційно і діяльнісно налаштований на самостійне учіння (Л. Виготський, О. Леонтьєв, В. Давидов, В. Столін, М. Марусинець та ін.).

Для оволодіння вмінням учитися, яке вперше стає провідною діяльністю школяра, роль рефлексивного компонента учіння є особливо значущою. Це зумовлено тим, що компетентність є індивідуальним надбанням, сформувавши яке, учень виявляє своє ставлення, свої ціннісно-емоційні оцінки, судження щодо процесу і одержаного результату.

Психологічні й дидактичні дослідження останніх років підтверджують доступність і ефективність формування у молодших учнів рефлексивної позиції, або рефлексивного ставлення до себе як суб'єкта учіння*.

Рефлексія учня на уроці проявляється у різних навчальних ситуаціях, які охоплюють увесь процес учіння. Зокрема, учень:

- аналізує й актуалізує свої знання та вміння;
- з'ясовує, яких знань йому бракує;
- вдається до рефлексивних суджень у процесі виконання роботи;
- виконує самоперевірку і самооцінювання зробленого;

* Марусинець М. М. Професійна рефлексія майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика. Наук. ред. О. Я. Савченко. — Умань: П. П. Жовтий, 2012. — 419 с. — С. 24–36.

- формулює самокритичні судження.

Ці процеси об'єднують націленість мислення і почуттів дитини на усвідомлення, осмислення своїх зусиль і результатів, що створює передумови для самонавчання, саморозвитку, спонукає до усвідомлення своїх ставлень, способів висловлювання власних думок. Тобто рефлексивна позиція учня спонукає його замислитись: "Що я знаю? Чого не знаю? Що я маю зробити? Як впоратися із завданням? У якій послідовності діяти?"

Основні методичні положення

Складність природи та багатовекторність проявів рефлексії зумовлюють труднощі її формування. Тому педагоги передусім мають стимулювати виникнення в учнів *потреби в осмисленні себе як суб'єктів учіння*. А саме:

- формувати усвідомлення мети роботи, розуміння важливості її виконання;
- розвивати прагнення працювати якнайкраще;
- виробляти вміння ставити запитання собі та звертатися із запитаннями до педагога й однокласників.

Щоб сформувати рефлексивну позицію молодшого школяра, вчитель має прагнути змінити його ставлення до своєї участі у навчанні: від ролі адаптивного, повністю керованого виконавця до активної позиції обмірковування своїх дій **перед виконанням роботи, в її процесі та після досягнення результату**.

У рефлексивних діях і судженнях вихідною є мотиваційна готовність учня самостійно мислити, працювати, усвідомлювати, що йому складно, що легко, що він хоче і може змінити.

Актуалізація рефлексивної позиції учня як суб'єкта вчіння зумовлена посиленням уваги до *формування способів діяльності*, які в сучасній початковій освіті є

**М'ячик упіймавши, не барися —
Думками й почуттями поділися.**

(Надіслала О. Бойко, Одеський НВК № 84)

Сучасні освітні технології

компонентом змісту, а також ціннісних орієнтацій, які впливають на почуття і ставлення.

Рефлексивні ситуації

Розглянемо приклади основних видів завдань і запитань, які сприяють створенню рефлексивних ситуацій на різних етапах уроку.

Розпізнавання учнем основних елементів своєї участі в навчальній діяльності

Передбачає навчання учнів спочатку колективно, а потім індивідуально визначати, що є метою роботи, а що — способом виконання і результатом навчання, як вони між собою пов'язані. За цієї умови діти поступово привчаються розрізняти предмет, спосіб і мету діяльності: що вони робили, як і для чого.

Диференціація у новому завданні відомого і невідомого

Використання методики "Незакінчене речення" передбачає виконання завдань такого типу.

1. Завершення речення:

- "Про це ми вже читали, тому...";
- "Я це вже бачив...";
- "Завдання різні, а спосіб виконання схожий, тому...";
- "Це невідоме, нове, тому...".

2. Доповнення характеристик об'єкта вивчення:

- "Що ми знаємо про дівчинку Улянку, а чого ще не знаємо?";
- "Як можна про це дізнатися?" (оповідання О. Донченка "Лісовою стежкою", 3-й клас).

Самоаналіз і самооцінювання досягнутого результату

Під час аналізу результатів діяльності діти дають відповіді на запитання:

- "Що мені вдалося зробити?";
- "Чи вдалося все зробити так, як було задумано?";
- "Чому не вдалося?";
- "Що допомогло досягти успіху?".

Саморегуляція

Саморегуляцію доцільно розглядати як формулювання рефлексивних висловлювань про власні досягнення; визначення мікроцілей подальших кроків у самонавчанні, саморозвитку.

Використання рефлексії у навчальній діяльності допомагає пов'язати попередній досвід, знання учнів, їхні індивідуальні здібності з новими цілями навчання, спонукати дітей до усвідомлення й регуляції свого стану і поведінки. Фіксація уваги на внутрішньому "Я" ("Який я?"; "Що я можу зробити сам?" тощо) допомагає дитині усвідомити відповідальність за результати власної праці.

На різних етапах уроку доцільно створювати рефлексивні ситуації відповідно до його дидактичної мети.

Для організації рефлексії учнів дидакти рекомендують учителю дотримуватись певної послідовності дій (за В. Краєвським, А. Хуторським).

1. **Зупинка предметної (дорефлексивної) діяльності.** Виконувана навчальна діяльність має бути призупинена, завершена.

2. **Відтворення послідовності виконаних дій.** Усно чи письмово описується все зроблене, зокрема те, що учень не вважає важливим.

3. **Вивчення встановленої послідовності дій з точки зору її ефективності, продуктивності, відповідності визначеним завданням.** Параметри для аналізу рефлексивного матеріалу вибирають із запропонованих учителем або самим учнем на основі визначеної мети.

4. **Виявлення і формулювання результатів рефлексії.**

Види результатів рефлексії:

- предметна продукція діяльності: ідеї, пропозиції, закономірності, відповіді на запитання тощо;
- перелік способів, які використовувались або створювались у ході діяльності;
- гіпотези щодо майбутньої діяльності.

Рефлексія не має бути лише вербальною: молодші діти можуть малювати свій день; учні базової школи — добирати кольори для замальовування таблиць; старші школярі — будувати графіки зміни параметрів своєї діяльності впродовж уроку.

Завдання і запитання для створення рефлексивних ситуацій

Розглянемо варіанти завдань і запитань для створення рефлексивних ситуацій на різних етапах уроку.

До початку вивчення нового матеріалу

• **Виявлення емоційної готовності дітей сприйняти нову тему.**

— Які почуття викликає у тебе заголовок оповідання?

— Які ознаки ти дібрав би до цієї назви?

— З яким настроєм ти розпочинаєш урок?

• **Спонування учнів до висловлювання прогностичних суджень щодо своїх інтелектуальних можливостей виконати нове завдання.**

— Як гадаєш, чи зможеш ти розв'язати цю задачу?

— Чому ти так вважаєш? Що тобі допоможе?

— Яких труднощів ти очікуєш?

— Чи зрозуміла тобі мета цієї роботи? Як би ти її визначив?

• **Активізація власного життєвого і пізнавального досвіду учнів у зв'язку з вивченням нової теми.**

— Що з раніше вивченого тобі знадобиться, аби впоратися з новим завданням?

— Чи траплялися з тобою подібні випадки?

— Як ти діяв при цьому?

— Що ти можеш порадити нам у зв'язку з цим?

- З'ясування намірів дітей щодо участі у навчальній співпраці.
 - Як би ти хотів виконувати це завдання: у парі, в групі чи самостійно? Чому?
 - Може, ти хочеш сьогодні працювати за партою "Думаю на самоті"?
- Перевірка організаційної готовності учнів до наступної роботи.
 - Чи ти відібрав усе, що потрібно, для цієї роботи?
 - Чого, на твою думку, тобі не вистачає для виконання наступного завдання?

На етапі засвоєння нового навчального матеріалу

- Виявлення учнями свого емоційного стану під час пояснення нового матеріалу.
 - Покажи певним кольоровим значком, наприклад, червоною фішкою, коли тобі щось незрозуміло (жовтою — коли дуже цікаво тощо).
- Повідомлення учнями про темп своєї роботи за допомогою умовних сигналів:
 - "Я не встигаю";
 - "Я все виконав";
 - "Хочу працювати далі";
 - "Мені потрібен додатковий час".
- Здійснення інтелектуального самоаналізу внутрішнього мислення, внутрішнього мовлення, способу міркування, результатом якого можуть стати такі висловлювання:
 - Я все розумію.
 - Не можу виконати.
 - Хочу зрозуміти, чому мені важко.
 - Дозвольте мені поглянути на зразок виконання.
 - Хочу ще раз спробувати розв'язати це завдання.
 - Мені треба ще раз послухати пояснення.
 - Я вже виконав, бо відразу здогадався, що треба писати.
 - Подібна вправа була в робочому зошиті.
- Виконання учнями завдань на вибір з наступним поясненням мотивів свого вибору; самооцінювання правильності здійсненого вибору як з точки зору інтелектуальної складності, пізнавального інтересу, так і щодо одержаного результату.
 - Я вибрав це завдання, бо мене цікавить...
 - Це завдання мені сподобалось, але я ... (не встиг, не зумів, не використав, не зміг виконати).

На етапі самоконтролю, самооцінювання якості виконаної роботи

- Самооцінювання результату за ступенем самостійності виконання:
 - виконав усю роботу самостійно;
 - виконав, бо допомагав учитель;
 - виконав, скориставшись зразком;
 - виконав самостійно лише частину завдання;
 - розв'язав приклад, звернувшись до пам'ятки;

**Як кожен працюватиме сумлінно,
То буде й в групі результат відмінний.**

(Надіслала Л. Бондар, Український коледж
ім. В. О. Сухомлинського)

- правильно написав закінчення, бо перевіряв себе за словником.
 - Висловлювання рефлексивних оцінних суджень щодо свого ставлення до досягнутого результату.
 - Я ціную свій результат.
 - Так гарно я ще не писав.
 - Я добре описав свої спостереження.
 - Те, що я вже навчився змішувати кольори, допоможе мені завжди добирати потрібний колір.
 - Я не зміг це зробити, бо не одразу зрозумів запитання.
 - Висловлювання рефлексивних суджень щодо своєї ролі як учасника навчальної взаємодії у парі, групі чи колективі.
 - Мені легше працювати у парі, ніж у групі.
 - Я не можу зрозуміти, де мої власні міркування, а що є підсумком роботи групи.
 - Рефлексивні судження щодо удосконалення результатів своєї праці.
 - Чому я не можу одержати 10?
 - Чого я не досяг?
 - Що я хочу зробити краще?
 - Я знаю, як треба змінити спосіб розв'язання.
 - Я тепер виконуватиму це по-іншому.
- Такі судження учнів сприяють формуванню в них умінь фіксувати свої успіхи і невдачі, зіставляти мету й досягнуті результати.

На етапі узагальнення результатів діяльності на уроці

Досить часто педагоги називають цей етап рефлексією. Але у багатьох випадках ми спостерігаємо звичайний підсумок колективної навчальної діяльності класу: "Що ми робили на уроці? Чого ми навчилися? Хто найбільше працював? Що найважливіше маємо запам'ятати?". У контексті компетентнісного підходу треба, щоб підсумок уроку спонукав дітей до індивідуальних суджень. Для цього необхідно

Сучасні освітні технології

поставити запитання таким чином, щоб зосередити увагу **кожного учня на усвідомленні зв'язку мети уроку, його дій і досягнутого особисто дитиною результату**.

Запитання вчителя мають створити умови для того, щоб діти подумки пройшли свій шлях протягом уроку, усвідомили, що нового вони дізналися і яким саме способом. Наприклад:

— Поміркуйте, які завдання ми розв'язували на уроці.

— Чи виконав ці завдання **кожен** з вас?

— Якщо так, то пригадайте, як ви міркували; що робив для цього **кожен**?

— Хто бажає поділитися своїми міркуваннями?

— Розкаже про це Михайлик (Софійка).

Корисно час від часу створювати ситуації, які стимулюють учнів до розгорнутих рефлексивних суджень. З цією метою можна запропонувати дітям поміркувати вголос:

— Для чого мені знадобиться це знання, вміння?

— Що сьогодні мені вдалося зробити краще, ніж учора?

— Які труднощі під час уроку в мене виникли?

— На що я звертатиму увагу надалі?

— Свою роботу на уроці я оцінюю так...

Рефлексивні судження виявляються у відповідях на запитання щодо емоційного стану учня.

— З яким настроєм ти працював?

— З яким настроєм ти завершив виконання цього завдання? (Якщо процес був складним і тривалим).

Досвід показує, що залучення дітей до розгорнутих міркувань щодо власного способу дій є дуже продуктивним. Поступово вони набувають досвіду узагальнення, самооцінювання, який є добрим стимулом для самонавчання і саморозвитку.

Отже, рефлексивний підсумок уроку має бути розгорнутим, спрямовувати мислення, привертати увагу дітей до його результатів. У цьому процесі учні усвідомлюють себе і свої дії, здійснюють самоконтроль і оцінюють свою участь у досягненні визначеної та прийнятої мети навчальної діяльності. А це є *основною формування в учня конструктивного, тобто позитивного, критично-перебудовного ставлення до себе, усвідомлення того, як його сприймають і оцінюють інші люди* — вчитель, однокласники та ін.

Засоби розвитку рефлексивного ставлення учнів до навчальної діяльності

Одним з інструментів, які позитивно впливають на розвиток рефлексивного ставлення учнів до навчальної діяльності, є різні види **портфоліо учнівських досягнень**, що надають школярам можливість зафіксувати і простежити власні успіхи й труднощі, об'єктивувати свої оцінки.

Важливим засобом формування в учнів рефлексивного ставлення до навчання є виконання **творчих завдань**, які передбачають виявлення емоційно-ціннісних ставлень. Наприклад, на уроках літературного читання можна запропонувати дітям завдання на доповнення і зміни тексту, придумування різних варіантів закінчення оповідання, введення у твір нових подій та персонажів. Окрім того, доцільно використовувати схеми самоаналізу, "сходінки зростання".

Значний потенціал розвитку в учнів здатності до рефлексії має залучення дітей до **проектної діяльності**, яка може бути індивідуальною, груповою, колективною. Рефлексія тут відбувається на всіх етапах.

На етапі цілепокладання і визначення способу виконання проекту

— Що я хочу зробити?

— Чого прагну навчитися?

— Яким хочу стати?

— Що буде результатом діяльності?

— Якою буде емблема мого проекту?

— Як я можу скласти маршрут?

— Як і з ким я буду рухатися до мети?

На завершальному етапі

— Чи все виконано, як задумано?

— Що вийшло найкраще?

— Що було легко виконувати? Що важко?

— Кому я подякую за допомогу?

— З якими оцінками щодо своєї роботи я погоджуся, а з якими — ні?

Учителі відзначають, що під впливом формування в учнів 3-4-х класів рефлексивного ставлення до навчальної діяльності у більшості дітей відбулися помітні позитивні зміни у ставленні до визначення мети своєї роботи, попереднього обмірковування власних дій, розвитку адекватної самооцінки як своїх особистісних якостей, так і навчальних можливостей.

Отже, формування в учнів рефлексивного ставлення до навчальної діяльності є неодмінною умовою впровадження компетентнісного підходу. Позиція учня у рефлексивній діяльності проявляється в його прагненні зрозуміти мету роботи, в емоційно-ціннісному ставленні до самого себе, усвідомленні способів учіння, адже рефлексивні судження — це внутрішньо проаналізовані думки, складовими яких є самопізнання, самооцінювання, саморегуляція особистості.

Педагог має спонукати учнів до рефлексивного ставлення до навчальної діяльності на всіх етапах уроку: від прийняття мети до висловлення рефлексивних міркувань щодо досягнутих особистих результатів. За цих умов рефлексія стає тим ресурсом, який виявляє внутрішні ресурси учнів для самонавчання і саморозвитку, що є необхідною умовою й результатом упровадження компетентнісного підходу. ●